

Ova knjiga ima veliku vrijednost i po autoričinoj već ustaljenoj metodi istraživanja: kod određivanja značenja pojedinih leksičkih kategorija ona često poseže za podacima iz *Biblije*, etnografije, mitologije, folkloru i narodnoga stvaralaštva, te ih stavlja ne samo u slavenski i balkanski, već i širi kontekst. Premda je najviše zanimaju leksičke jedinice, podrobnije – historijska leksikologija i leksikografija, kao i makedonska dijalektologija – njezino je istraživanje neminovno multidisciplinarno: neraskidivo je povezano napose s kršćanskom religijom, ali i s mitologijom, folklorom i narodnim stvaralaštvom, o čemu u pojedinim razradbama leksičkih primjera svjedoče precizno predočeni podatci iz tih područja.

MARINKA ŠIMIĆ

Što su *ufani prijatelji* dobili objavom »krajšničkih pisama« u Sarajevu?

Bosanska ćirilična pisma. Bosnian Cyrillic letters. Izbor / Selected by Lejla NAKAŠ. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosne. Forum Bosnae 53–54, 2011., 386 str.

Prošle je godine bosanskohercegovačka filologinja Lejla Nakaš, profesora staroslavenskoga jezika i historije literarnoga jezika na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, objavila zbirku *Bosanska ćirilična pisma. Bosnian Cyrillic letters*. Gotovo sva pisma – od ukupno 120 – iz hrvatskih su publikacija i arhiva, većinom iz Arhiva HAZU u Zagrebu i Državnoga arhiva u Dubrovniku.¹ Samo su tri pisma iz Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, jedno je iz Fojnice, a dva su iz Državnoga arhiva u Veneciji. Neka su već objavljena u radovima Šime Ljubića, Franje Račkog, Riste Kovačića, Ćire Truhelke, Lajosa Thallóczyja, Rudolfa Strohala, Gregora Čremošnika, Vladimira Mošina, Milana Radeke, Seida M. Traljčića i Benedikte Zelić-Bučan. U naj-

¹ Samo u Državnom arhivu u Dubrovniku nalazi se više od 800 ćiriličnih pisama iz ranoga novoga vijeka. Porazna je činjenica da im se u hrvatskoj historiografiji ne pridaje nikakva važnost i da su zbog toga prepuštena objavljivanju i interpretiranju u susjednim nam zemljama. U Dubrovniku je stoljećima djelovala komunalna (državna) i poslovna kancelarija na narodnom jeziku i ćirilici za odnose s južnoslavenskim svijetom na Balkanu (najprije s Humom, Bosnom, Zetom, Srbijom i Bugarskom, a poslije s Osmanskim Carstvom).

novijem izboru Lejle Nakaš, *Bosanska ćirilična pisma od 15. do 18. stoljeća / Bosnian Cyrillic letters from the 15th to 18th centuries* (str. 65–300) objavljena su latinicom i ćirilicom, u transkribiranom i transliteriranom, bosanski jezično osuvremenjenom, engleski prevedenom i faksimilnom obliku (*Faksimili pisama / Facsimiles of letters*, str. 335–372). U *Indeksu pisama / Index of letters* (str. 301–334) slikovno su priloženi i faksimili uhurâ s razriješenim arapskim ili osmanoturskim zapisima, kao i gdje koji marginalij istodobno ili naknadno zapisan na samom pismu. »Bosanska ćirilična pisma« nastala su između 1454. i 1757. godine na graničnom prostoru ili u krajinama Osmanskoga Carstva s Habsburškom Monarhijom te s Mletačkom i s Dubrovačkom Republikom. Bosanskohercegovačka ih znanstvena javnost naziva »krajišničima« te ih s pravom drži književnom i jezičnom građom bosanskoga jezika, kulture i povijesti.²

Nije sporno da su »krajišnička pisma« tijekom ranoga novovjekovlja pisali muslimanski odličnici iz Bosanskoga vilajeta (begovi, kapetani, dizdari, age, barjaktari i sl.). Sporno je međutim u autoričinu uvodu *Kulturnohistorijski značaj bosanskih ćiriličnih pisama* to što se njihova pisma iz Bihaćke krajine, Bosanskoga sandžaka, Cerničkoga sandžaka, Kaniškoga sandžaka, Banjolučke krajine, Krčkoga sandžaka, Kliškoga sandžaka, zapadnoga i istočnoga hercegovačkoga krajišta promatraju po jednoobraznom ključu kao pismenost Bošnjaka (str. 9–10). »Krajišnička pisma« zapravo su *međususedska* ili *uzajamna pisma* (str. 26). U konkretnom su ih slučaju pisali muslimanski odličnici svojim *susidima* i *ufanim prijateljima* koji su živjeli u blizini njihovih domova *na krajini* (usp. NAKAŠ 2010: 66). Iz sadržaja samih pisama vidi se da su susjedi većinom bili katolici i u manjini pravoslavci. Budući da se nisu (sa)čuvala pisma *susidima* i *ufanim prijateljima* muslimanima koja su slana iz Dubrovačke Republike, mletačke Dalmacije, Vojne krajine i banske Hrvatske, dojam je da su kršćanski pošiljatelji (adresanti) slabo pisali »krajišnička pisma«. Stoga je autorica kao »uzorke« donijela samo šest »kršćanskih pisama« (br. 115.–120., str. 290–300). No, u pismima muslimanskih adresanata vrlo često se navodi primitak pošte kršćanskih adresata. Navodimo samo neke nasumice donesene primjere: *i pake moļu Vasə da namə ōpetə ōd piše(te) za ōvu kñigu mobenu* (br. 15., str. 94), a

² RIZVIĆ 1976: 217–264; JAHIĆ 1999; NEZIROVIĆ 2004: 5–33; NAKAŠ 2010: 10; NAKAŠ 2011: 10.

potom razumismo list *V(aše) m(ilosti) što nam pišete* (br. 19., str. 101), a po tome dođe mi lista *ō(d) V(aše) m(ilosti) i razumih što mi pišete* (br. 21., str. 103), i recite mi, ako se koje bezakonije čini na te krajina, neka nam piše (br. 23., str. 107), i razumismo što pišete i što željite (br. 24., str. 109), ako vam je ugodan, pišite mi, hoćemo učiniti kako Vaše gospoство zapovidi (br. 28., str. 116) itd.

U brojnim se pismima zrcali istinsko prijateljstvo kao ono između kliško-hrvatsko-primorskoga sandžak-bega Ferhata Sokolovića iz Livna i mornaričkoga kapetana Fabia Kanala iz Splita (br. 20.–27., str. 101–114). Prijatelji, između ostaloga, šalju i primaju lijepe darove, pa su u ljeto 4. kolovoza 1558. godine stigle u Livno iz Splita *dvi konestrici:³ u jednoj je naranač prvo kako pišete i drugu za testemele, 1 skatulu specija, 30 kalupa sapuna, 1 veružicu ōd zlata, sedamdeset litara pirinča, 4 glave cukara* (br. 24., str. 109), a iz Livna – s isprikom da će se uskoro poslati još ljepši dar – u Split *dva testemela i dvi košule i dvoje svitice {za ljubav} i dva učkura i dvi mahrame za ljubav* (br. 25., str. 111). Premda su »krajšnička pisma« jedan od rijetkih dijaloga između ljudi različita svjetonazora na prostoru ranonovovjekovne jugoistočne Europe, isključivanjem jedne strane lako se dolazi do nacionalističkoga viđenja same stvari. Stoga treba biti prilično oprezan u obilježavanju navedenih ljudi.

Autorica se, doduše, najviše bavi samim jezikom »krajšničkih pisama«. Pokušava dokazati da su ona jezični mostobran između današnjega jezika Bošnjaka i jezika srednjovjekovnih bosanskih isprava. Stoga je u jezičnu raščlambu pošla od srednjovjekovnih pisama Bosanskoga Kraljevstva. Takvim se jezičnim premošćivanjem povijesti čini velik napor u dokazivanju višestoljetnoga identiteta mlade bošnjačke nacije na zapadnobalkanskom prostoru. U rečenim pismima Ivo Banac, potpisujući *Predgovor/Foreword* (str. 5–8) knjizi, vidi »kontinuitet sa srednjovjekovnom bosanskom pismenošću« i rane primjere »bošnjačke pismenosti na narodnom jeziku« (BANAC 2011: 5). Sama autorica navodi kako je »nit koja ova pisma vezuje sa srednjovjekovnom pismenošću za bošnjačko kulturno naslijeđe veoma značajna, jer su ona očit dokaz kontinuiteta jedne tradicije koja se

³ Autorica je, umjesto *konestrica* kako je u faksimilu (str. 344), transliterirala *konistrica*. Posrijedi je umanjena od *konestra* (tal. *canestro*) s čakavskoga područja (Rječnik JAZU V/1903: 267).

od srednjeg vijeka grana u pravcu posebnih tradicija različitih konfesija na tlu Bosne i Hercegovine» (NAKAŠ 2011: 10). No, teško je utvrditi čistoću jednoga, u ovom slučaju bosanskoga jezika kojim uvećini govore Bošnjaci, bez kontrastivne jezične analize s *drugim* jezicima i pismima. Naime, hrvatski banovi, časnici i vojnici, austrijski i mletački kapetani i serdari, uskočke, vlaške i crnogorske starješine, dubrovačka vlastela, trgovci i pučani slali su identične odgovore, molbe, upute, obavijesti, čestitke, prijetnje i pohvale u obliku pisama – dizdarima, kapetanima, musulimima, agama, begovima, sandžak-begovima i drugim viđenijim muslimanima iz zapadnih i sjevernih sandžaka Bosanskoga vilajeta. Nažalost, takvih ćirilčnih pisama, koje autorica naziva »kršćanskim pismima« (NAKAŠ 2011: 290), nema u bosanskohercegovačkim arhivima! Ona su također rijetka i slučajna u hrvatskim arhivima. Premda bi ih se po naznačenom kriteriju (po nacionalnom ključu) vjerojatno trebalo svrstavati u »hrvatska« ili pak u neka druga nacionalna pisma, sama autorica ne spominje takvu mogućnost. Dapače, nigdje ne navodi ni to da su neka »krajšnička pisma« možda napisana hrvatskim jezikom. Znakovito je da u *Indeksu imena / Index of names* (str. 379–384) nema ni traga hrvatskomu korijenu, premda je hrvatski atribut prisutan u »krajšničkim pismima« pod brojem 22., 63., 101., 107., 109. Srpskoga pak ima, premda u srpskoj pisanoj baštini nema puno »krajšničkih pisama«, poglavito zbog brojnije i dostupnije literature o ćirilici.

Da se razumijemo, ovomu uopće nije cilj (*p*)ohrvatiti priložena pisma, nego jednostavno upozoriti na činjenicu da je riječ o nadnacionalnom komunikacijskom sredstvu između ljudi različitih vjerâ i vladarâ koji su stoljećima bili u neposrednom teritorijalnom, političkom, ekonomskom, kulturnom, jezičnom, obiteljskom i inom doticaju. Dakle, objavljena pisma, gledana danas kroz (ne)s(p)retnu nacionalnu prizmu, podjednako su i hrvatska i bošnjačka baština.⁴ Zanimljiva su ranonovovjekovna građa o ljudima vrlo

⁴ Druge nacionalne baštine – ovisno o pošiljatelju, primatelju i samomu sadržaju – također imaju prava na rečena pisma. Primjerice, »krajšničko pismo« pod brojem 67. (str. 192–194), koje je Kasum-paša napisao neimenovanomu dubrovačkom knezu krajem 17. stoljeća, pripada i crnogorskoj baštini jer govori o problemima s podanicima kneza Petrovića iz Banjana itd. Uvidom u ćirilčna pisma mletačkih dragomana posve se jasno uočava grafijska razlika između, uvjetno kazano, »hrvatsko-bosansko-humsko/hercegovačkih« (»katoličko-muslimanskih«) te »srpsko-crnogorsko-hercegovačko-albanskih« (»pravoslavno-muslimanskih«) ćirilčnih pisama.

bliske komunikacije, ali različita vjerskoga, državnoga, a možda i etničkoga podrijetla. Svjedočanstvo su da se držalo do riječi svojih *susida* i *ufanih prijatelja*. Premda je moguće da su neka »krajišnička pisma« napisana tako da su se jezično prilagođavala čitatelju (adresatu), činjenica je da mnoga vrve današnjom *nebosanskom* gramatikom i leksikom. Autorica takav književnojezični uzus drži »pisarskim manirom« (str. 31-33), dakle artifičijelnim jezikom prilagođavanja recipijentu, a tezu je dijakronijski opravdavala dijacima ili pisarima na velikaškim dvorovima Bosanskoga Kraljevstva u 15. stoljeću. Sve ako bi i taj jezik bio »artifičijelan«, jezični elementi koji ulaze u pisma kao posljedica priklanjanja sugovornikovoju jezičnoj praksi ne bi mogli biti irelevantno svojstvo toga »artifičijelnoga jezika« kojim su pisma pisana. Pisma napisana na ikavici u većini bi po tome bila »manir« kurtoazno usvojen iz »zapadnih krajeva« (JURIĆ-KAPPEL 2005: 88; NAKAŠ 2010: 38-39). No, čitanjem se zapaža da su pisma, bez obzira na primatelja, u većini napisana živim govorom pošiljatelja. Zašto bi se ikavsko-šćakavski zadvarškoga dizdara trebao prilagođavati govoru omišškoga kapetana? Zašto bi se »pisarskim manirom« trebali smatrati čakavski udbinskoga i brojni čakavizmi kliškoga dizdara ili kapetana? Primjerice, udbinski kapetan Mustajbeg 1648. godine piše pismo na čakavici Petru Smiljaniću, harambaši koji je u Krbavi govorio štokavskim, dobacivši u persiranom obliku njegovu sinu *I molimo Vas, harambaša Ilija, da nam ušālete jednu bocu rakije āa āemo se napiti* (br. 51., str. 164). Banjolučki pak muselim i *zapovidnik* Bosanske krajine Mustafa alajbeg Feratpašić piše krajem 17. stoljeća na materinskoj ikavici pisma kajkavcima – zagrebačkomu biskupu (br. 95., str. 246–248) i *grovu* Petru Kegleviću kao *našemju susidu na poštenoj krajini* (br. 91., str. 240). Ako se pak Keglević kao kostajnički zapovjednik sporazumijevao na štokavici, onda to sigurno nije slučaj s križevačkim zapovjednikom grofom Orehovečkim kojemu, unatoč tomu što je kajkavac, banjolučki topčaga Mustafa alajbeg Svetačković piše pismo na ikavici (br. 103., str. 262–264). Ili pak, bihački kapetan i zapovjednik Bihačke krajine Ahmed-beg redovito piše pisma na ikavici karlovačkomu kapetanu i vicegeneralu te hrvatsko-primorskom krajiškom zapovjedniku Ferdinandu Ernestu (br. 107., str. 269–271; br. 108., str. 271–275). Zašto bi se sintagmu da će doći *prid trgāčīnu* (br. 57., str. 174), koju je Muhamed-aga Vrličanin oko 1671. godine upravio ravnokotarskomu kapetanu Dani Divniću, trebalo smatrati »pisar-

skim manirom« – kad se taj termin za berbu grožđa upotrebljava dan danas u aginjoj rodnoj Vrlici? Brojni su takvi i slični primjeri. Nije jasno zašto je sa znanstvenoga gledišta teško prihvatljiva činjenica da je čakavski, ikavsko-štokavski i ikavsko-šćakavski bio materinski govor brojnih muslimanskih odličnika koji su bili u doticaju ili su živjeli na hrvatskim prostorima.

Na promociji svoje knjige *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, održane u svibnju 2011. u Visokom, autorica je izjavila da je bila »ganuta sadržajem pisama« jer su »njezini istraživači pisali prikaze« na temelju kojih su se »izgradile veoma neobične teorije koje je bilo veoma jednostavno srušiti«. ⁵ Možemo se složiti samo s prvim dijelom njezine izjave. Doista je sadržaj brojnih pisama prislan, prijateljski, otvoren, čovječan. Primjerice, uoči protjerivanja muslimanskoga stanovništva iz Dalmacije krajem 17. stoljeća, krčki i bihački sandžak-beg Muhamed-beg Durakbegović poziva svoga prijatelja Mikuletu Divnića, šibenskoga vlastelina iz Betine, da mu se pridruži u četvrtak idućega mjeseca (*koji ide za ovim misecom*) na obiteljskoj proslavi (br. 61., str. 182). Drugi je dio autoričine izjave dvojbena jer nije nigdje navela, pa ni u samoj knjizi, koje su to »neobične teorije« i koji su to interpretativno dvojbena i pogrešna radovi s hrvatske strane. Osobno držim da ih nema jer do danas nije učinjeno primjereno vrednovanje »krajišničkih pisama« u hrvatskoj historiografiji. S hrvatske strane i dalje vrijedi ono što je napisao Franjo Rački, jedan od prvih istraživača »krajišničkih pisama«, u studiji *Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika* (RAČKI 1879). Njegove početne rečenice očituju nedvojbena stav koji glasi da su se *dopisi* pisali »(...) čistim pučkim jezikom, kako ga je govorio sam pisac. Naš se jezik u tih dopisi prikazuje u svih osebinah svojih, kakovimi se on izticao u Bosni i hrvatskoj krajini u XVI i XVII. vieku. Odjeven je pako tuj većinom u ćirilicu bosansku, kojom se pisac služio kako je umio, i pisao ju kako je rieč izgovarao« (RAČKI 1879: 76–77). U ovom je sporno to što je Rački upotrijebio zamjenicu *naš*. No, držim da će je svaki ozbiljan istraživač promatrati i protumačiti u duhu 1879. godine kada je objavio svoj rad.

Tko su, na kraju krajeva, bili primatelji rečenih pisama? Dovoljno je navesti mjesta – najčešće spominjana u ovoj zbirci – u koja su poslana pisma

⁵ *Magazin Plus* (Visoko): *Promocija knjige Jezik i grafija krajišničkih pisama* (Emisija 547; 29. V. 2011.), <http://www.youtube.com/watch?v=OGw6fN16JYQ>, pristup ostvaren 15. VIII. 2012. Promotori knjige, kako se vidi u video-prilogu, bili su Rusmir Mahmutćehajić i Dževad Jahić.

dospijevala i u kojima su se prihvaćala: Dubrovnik, Kostajnica, Šibenik, Herceg Novi, Novi na Savi, Gvozdansko, Gradiška, Petrinja, Senj, Sisak, Letovanić, Zadvarje i Omiš. U »krajišničkim pismima«, posebno u onima s kraja 17. i početka 18. stoljeća, osjeća se *čojstvo*, junaštvo i po nepisanom krajiškom zakonu *ufano prijateljstvo*. Potvrdila su da je *krajina* bila svakodnevna riječ za zaokruženi teritorij u Hrvatskoj te otkrila datost postojanja dvadesetak hrvatskih krajina: Đurđevačke, Hrvatske, Ivaničke, Jasenovačke, Koprivničke, Kostajničke, Križevačke, Letovaničke, Novske, Pokupske, Pounske, Posavske, Primorske, Zrinske itd. Danas se krajina nerado upotrebljava u hrvatskoj javnosti kao geografska uputa zbog konotacija iz nedavne prošlosti (npr. Cetinski kraj). Nepisani je krajiški zakon nalagao kićeno oslovljavanje primatelja pisama i uljuđen stil samoga pisanja. Tako je adresat često bio *ufan prijatelj*, što bi u autoričinu tumačenju bio *pouzdan prijatelj* (*trusted friend*). No, prijateljstvo između ljudi iz krajina podijeljenih nepouzdanom, nemirnom i često neprijateljskom granicom – daleko je kompleksnije od ponuđenoga objašnjenja pa je *ufan prijatelj* katkada bio *siguran*, katkada *uvjeren*, katkada *vjeran*, katkada *istinski*, a katkada *pouzdan prijatelj*. U gotovo svim je pismima *ufan prijatelj* također *susid* (rjeđe *sused*). U pismima Dubrovčanima s kraja 17. i tijekom 18. stoljeća, umjesto *susjeda* upotrebljava se turcizam *komšija* (br. 65., str. 189; br. 66., str. 191).⁶ No, ta se pisma i po sadržaju i po jeziku pa čak i po grafiji razlikuju od *sjevernijih* pisama.⁷ O tome možda više nekom drugom zgodom. Glede jezika, samo ću napomenuti da su napisana jekavsko-štokavskim idiomom i da imaju zamjetno veći broj turcizama od pisama iz neposrednoga hrvatskoga susjedstva ili sa samoga hrvatskoga prostora.

Sve u svemu, Lejla Nakaš uzorno je uredila zbirku ranonovovjekovnih dokumenata s bosanskohercegovačkih i hrvatskih područja. Šteta je što je po uvodnoj studiji (*Uvod. Kulturnohistorijski značaj bosanskih ćiriličnih pisama*, str. 9-32 / *Introduction. The cultural and historical significance of the Bosnian Cyrillic epistolary corpus*, str. 33-59) jednonacionalno interpretirana i što su posve zanemareni *ufani prijatelji* koji su u svojim pismohra-

⁶ Zanimljivo je da trebinjski muhafiz Ibrahim-paša oko 1710. godine dubrovačku vlastelu naziva *begovima*, (br. 102, str. 262; br. 104, str. 266), *begovima Velikog vijeća* (br. 114, str. 289-290), a dubrovačkoga kneza *beg knez* (br. 104, str. 267).

⁷ Usp. bilj. 4.

nama brižno čuvali muslimanska pisma. No, bez obzira na to »krajišnička pisma« jesu i ostaju nezaobilazno vrelo kreativnih odgovora brojnih *multi/kulti* pitanja koja je na hrvatski i bosanskohercegovački prostor navukao rani novi vijek.

LITERATURA

- BANAC, I. 2011. Predgovor / Foreword. U: *Bosanska ćirilčna pisma. Bosnian Cyrillic letters*. Izbor / Selected by Lejla NAKAŠ. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosne. *Forum Bosnae* 53–54, 5-8.
- JAHIĆ, DŽ. 1999. *Bošnjački narod i njegov jezik. Trilogija o bosanskom jeziku, knj. I*. Sarajevo: Ljiljan.
- JURIĆ-KAPPEL, J. 2005. Književni jezik u srednjovjekovnoj Bosni. U: *Jezik u Bosni i Hercegovini*. S. Moennesland (ur.). Sarajevo – Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, 81–105.
- JURIĆ-KAPPEL, J. 2008. O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti. *Slovo* 56–57, 209–218.
- KLIMENTIĆ, E. 2011. Jezičke osobitosti pisma Huseina kadije Novskog od 12. 3. 1678. *Slovo Gorčina* 33, 90–97.
- Magazin Plus (Visoko): Promocija knjige Jezik i grafija krajišničkih pisama (Emisija 547; 29. V. 2011.), <http://www.youtube.com/watch?v=OGw6fN16JYQ>, pristup ostvaren 15. VIII. 2012.
- MOŠIN, V; S. M. TRALJIĆ. 1956. Ćirilske isprave i pisma u Arhivu Jugoslavenske akademije. *Starine JAZU* 46, 97–144.
- NAKAŠ, L. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- NEZIROVIĆ, M. 2004. Značaj krajišničkih pisama za bošnjačku kulturu. U: *Krajišnička pisma*. M. Nezirović (ur.). Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture »Preporod«, 5–33.
- RAČKI, F. 1879. Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika. *Starine JAZU* 11, 76–152.
- RAČKI, F. 1880. Dopisi između krajiških turskih i hrvatskih častnika. *Starine JAZU* 12, 1–41.
- Rječnik JAZU V/1903. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. V (Kipak – Leken)*. Zagreb: JAZU, 1898. – 1903.
- RIZVIĆ, M. 1976. Pisma muslimanskih krajišnika pisana bosančicom od XVI do sredine XIX stoljeća kao oblik stare epistolarnje književnosti. *Godišnjak Instituta za jezik i književnost V*, 217–264.

IVAN BOTICA